

JEVREJSKI AMAM U BEOGRADU

Jevrejski amam u Beogradu nalazio se na uglu ulica Solunske i Braće Baruh, na mestu gde se danas uzdiže višespratna stambena zgrada u Solunskoj ulici br. 11 (ranije br. 13). Kada je sagrađen, sada se sa sigurnošću ne može utvrditi, a porušen je meseca jula 1939. godine.¹

Najraniji podatak o postojanju Jevrejskog amama na ovome mestu nalazimo u Turskom planu Beograda iz 1863. godine², u kojem je ucrtan pod brojem 102. Međutim postoje i raniji podaci o Jevrejskom amamu, ali se na osnovu njih ne može utvrditi njegova lokacija. Najraniji pomen uopšte o Jevrejskom amamu potiče iz oko 1620, kada se o njemu govori u jednoj raspravi tadašnjeg glavnog rabina Beograda Jude Lerme, bez naznake gde se amam nalazio.³

Ritualno kupanje je sastavni deo jevrejskih verskih propisa, pa se s pravom može tvrditi da je i prvi jevrejski amam u Beogradu sagrađen onda kada je osnovana prva jevrejska opština. Pošto su španski Jevreji došli u Beograd posle 1521. godine, smatra se da je tek u drugoj polovini XVI veka u Beogradu postojala dobro organizovana jevrejska opština.⁴ Zbog toga smo mišljenja da je i prvo jevrejsko kupatilo sagrađeno u drugoj polovini XVI veka, svakako u kraju u kome su živeli španski Jevreji. To je verovatno onaj amam koji se pominje oko 1620. godine.

Jevreji su živeli u Beogradu u kontinuitetu još od vremena Vizantije; zna se da su imali i svoju opštinu.⁵ Međutim podaci iz toga vremena vrlo su oskudni, tako da o amamu za sada nema nikakvog pomena, mada je svakako morao postojati.

Verski propisi su u jevrejskom ritualnom kupatilu (Mikve) određivali dve vrste kupanja. Jedna vrsta zahtevala je pranje tela u odre-

¹ Arhiva planova Skupštine grada Beograda, 1939. g., dosije zgrade u Solunskoj ulici br. 13.

² Turski plan Beograda iz 1863. g. (prvi put objavljen uz članak G. Elezovića i P. Popovića, »Dva turska plana Beograda«, BON, 1937, 250—252; v. članak R. Perovića, »Oko boravka Dositeja Obradovića u Beogradu«, *Kovčežić*, VII, 1966).

³ I. Šlang, »Jevreji u Beogradu«, Beograd, 1926, 28 (skraćeno: Šlang).

⁴ D. Đurić — Zamolo, »Stara Jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu«, *Jevrejski almanah*, 1965—1967 (skraćeno: D. Đurić — Zamolo).

⁵ Šlang.

denim prilikama, a po drugoj samo potapanje tela u vodu. Ovo drugo, ritualno kupanje, imalo je stroga pravila propisana Talmudom. Kada je morala imati zapreminu od najmanje tri kubna metra, a dimenzije takve da se u nju slobodno moglo potopiti ljudsko telo. Voda za ovo kupanje morala je biti tekuća, u minimalnoj količini od 800 litara i nije se smela zahvatati kakvim sudom. Mogla se upotrebiti izvorska, rečna voda ili kišnica.⁶ Ova voda je služila i za umakanje novih sudova koji su se upotrebljavali pri običnom kupanju.

Arhitektura ovih objekata za verske potrebe Jevreja nije imala ustaljene forme. Zato su se jevrejska kupatila u krajevima u kojima su živeli Turci gradila u obliku amama⁷, turskih kupatila koja su se odomaćila u islamskom svetu. Postoje čak slučajevi da su se u okviru turskih kupatila izgrađivale posebne kade za ritualno kupanje Jevreja.⁸ Oblik ovih građevina je jednostavan, ali je glavna prostorija uvek pokrivena kupolom sa otvorima za osvetljavanje. Veličina amama, kao i spoljna i unutrašnja obrada građevine, različite su. Glavni princip amama sastoji se u tome što se iz manje toplih prostorija ulazi u sve toplije, gde dolazi do parenja i znojenja tela, a zatim se telo postepeno hladi i prepušta odmoru.⁹

Za vreme turske vladavine u Beogradu u XVI i XVII veku bilo je više amama i prema podacima iz putopisa bilo ih je između sedam i deset. Od austrijske okupacije Beograda početkom XVIII veka do polovine XIX veka ostalo je pet amama, među koje se ubraja i Jevrejski amam na uglu ulica Solunske i Braće Baruh.¹⁰ Od svih tih amama do danas je očuvan samo amam u Donjem gradu.

Kao što smo već pomenuli, Jevrejski amam u Beogradu prvi put se pominje oko 1620. godine u jednoj raspravi rabina Jude Lerme.¹¹ Rabinu su se žalile neke ugledne žene na nepogodnosti u vezi sa ritualnim kupatilom, koje se nalazilo »od pamtiveka u tome dvorištu«. Naime, njima je bilo neprijatno da dolazeći u kupatilo prolaze kroz dvorište u kome gotovo uvek sede muškarci. Rabin je zato predložio jevrejskoj opštini da pomoću točka i oluka odvede vodu u drugu prostoriju kupatila, koja bi imala pristupačniji prilaz.

Iz ove rasprave uočavamo da je ritualno kupatilo još tada bilo stalno i veoma mnogo korišćeno, zatim da je na tome mestu postojalo još iz ranijih vremena, verovatno iz doba kada su se posle 1521. godine španski Jevreji nastanili u dunavskom kraju Beograda.¹² Pošto

⁶ *Jüdisches Lexikon in vier Bänden*, Jüdischer Verlag, Berlin, 1930, Band IV/1, 177—178.

⁷ *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, I, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1959, 62: Amami u izvesnom smislu čine nastavak rimskih termi.

⁸ S. Tihić, *Sarajevo*, turistički vodič, Turistička štampa, Beograd, 1966, 56.

⁹ Lj. Mladenović, *Sarajevo u doba turskog feudalizma*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1954, 53.

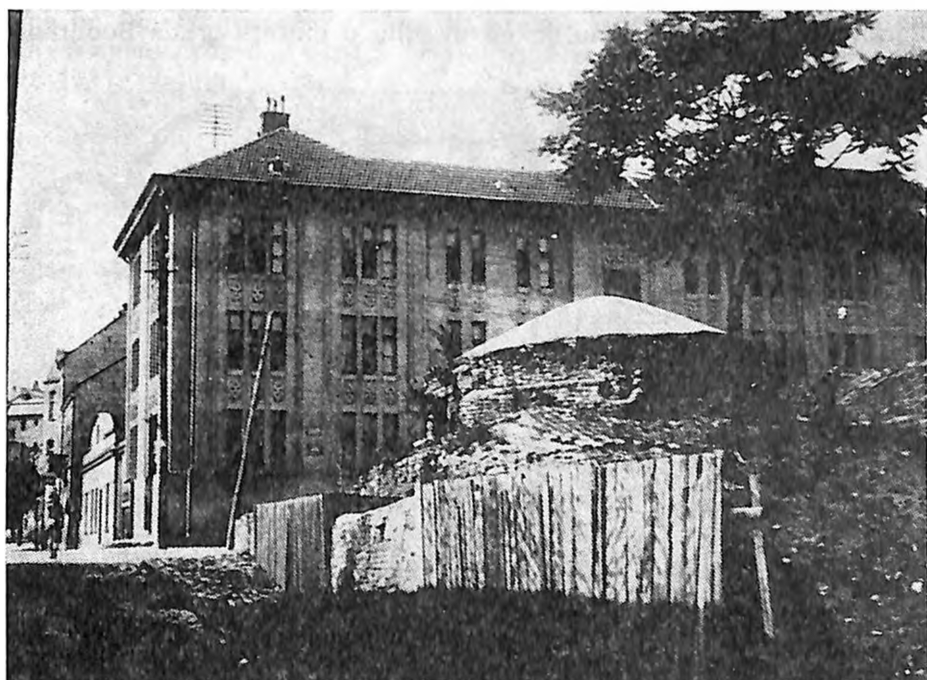
¹⁰ D. Đurić — Zamolo, »Javni objekti Islamske arhitekture«, referat na simpozijumu u SANU povodom stogodišnjice predaje gradova Srbije 1867. g., 1967 (u štampi, 20—24).

¹¹ Šlang, 28.

¹² D. Đurić — Zamolo, 43.

postoji nepisano pravilo da se posle rušenja jedne zgrade na istome mestu podiže druga sa istom namenom, može se sa dosta velikom sigurnošću tvrditi da se i taj amam — koji je kasnije svakako stradao u borbama za Beograd krajem XVII i u XVIII veku — morao nalaziti negde na mestu kasnijeg, sagrađenog verovatno u drugoj polovini XVIII veka na uglu ulica Solunske i Braće Baruh.

Dva plana Beograda iz početka druge polovine XIX veka, u koje je ucrtan Jevrejski amam, dovoljan su dokaz da je ovaj amam preživeo period početka XIX veka. U jednom planu¹² označen je kao Jevrejski amam, a na osnovu drugoga¹³ znamo da je građen od tvrdog materijala. Prema njegovome izgledu koji se sačuvao na većem broju fotografija iz XX veka smemo tvrditi da je veoma star, jer je gotovo urastao u teren, pa je čak iznad njega izniklo i jedno drvo (sl. 1).

Sl. 1 — Jevrejski amam u Beogradu na uglu ulica Solunske i Braće Baruha oko 1930. godine, snimljen iz Braće Baruha ulice (MGB, Ur. 9125, snimio Jeremije Stanojević).

Ovaj amam, često fotografisan, ostao je zabeležen i slikarskom kičicom slikara Pastuhova.¹⁴ On se pominje u uspomenu starosedelaca i u putopisima onih koji su dolazili u Beograd. Za sada nije po-

¹² Emilijan Josimović, «Objašnjenje predloga za regulisanje onoga dela varoši Beograda što leži u šancu», Beograd, 1867, sa jednom kartom.

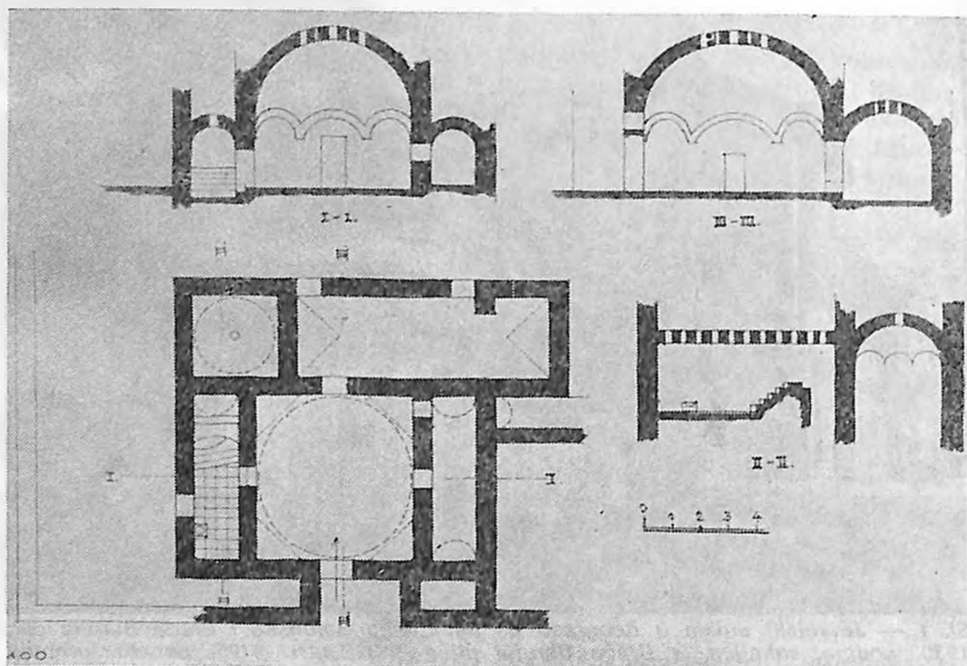
¹⁴ Muzej grada Beograda, umetnička zbirka.

znato da je u Jevrejskoj četvrti bilo još amama. U sumnju nas međutim dovodi pisanje jednog putnika, Đ. B.-Brodana, koji kaže:

»Ove male jevrejske kuće, obojene u žuto, okružene su baštama u kojima sam često vidao one četvrtaste kapele pokrivene poluloptom sa okruglim rupama, zatvorene staklom i samo sa jednim vratima, onakve kakva je ona jedna kakvu sam video u Donjem gradu. Moj drug mi reče da su to kupatila, amami, koja su sagradili Turci, sa svima ugodnostima i mekuštvima što su postojala u Pompeji, koja su posle vredni izgnanici iz Španije sačuvali za sebe.«¹⁵

Pošto u literaturi i dokumentima nismo našli potvrdu o postojanju drugih amama u ovome kraju, a znamo prema tvrđenju Evlije Čelebije da je u XVII veku u Beogradu bilo 7.000 kućnih amama,¹⁶ možemo pretpostaviti da su zgrade koje je video Brodano bile ostaci tih mnogobrojnih kućnih amama.

Jevrejski amam u Beogradu, na uglu ulica Solunske i Braće Baruh ima dobro sačuvanu dokumentaciju u muzeju grada Beograda.

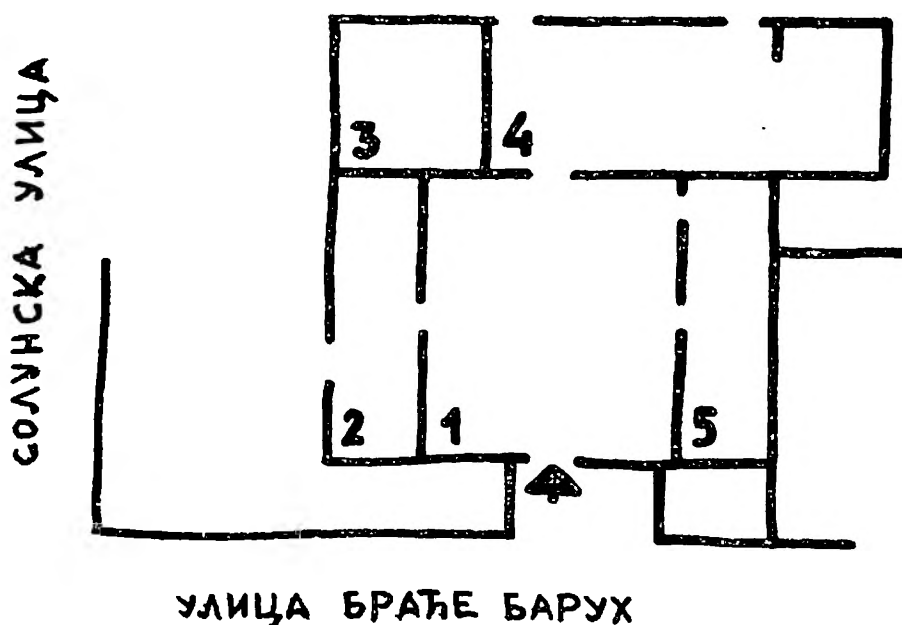
Sl. 2 — Jevrejski amam u Beogradu na uglu ulica Solunske i Braće Baruh, plan osnove i preseći, tehnički snimio oko 1928—1930. godine arhitekta Rihard Štaudinger (MGB, Ur. 8511).

¹⁵ Đ. Barbanti — Brodano, *Garibaldinci na Drini* 1876. g., Beograd. SKZ, 1958, 124.

¹⁶ E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo, Svjetlost, 1958, 80—107.

U zaostavštini arhitekta Riharda Štaudingera nalazi se tehnički snimak ove građevine, načinjen oko 1928—1930. godine (sl. 2). Na samom crtežu, međutim, nije označeno šta predstavlja, niti je naznačeno kada je crtež rađen.¹⁷

Iznećemo dokaze na osnovu kojih smo zaključili da ova zgrada zaista predstavlja Jevrejski amam. Svako ko poznaje konstrukciju turskih amama i namenu pojedinih prostorija uočiće da je na planu iscrtan amam. Od pet amama koji su još postojali u XIX veku, do 1930. godine ostala su samo dva: Amam u Donjem gradu i Jevrejski amam. Pošto je na crtežu označena razmera, prema upisanim dimenzijama ovo ne bi mogao biti Amam u Donjem gradu, koji je mnogo veći. Na crtežu pojedini zidovi nisu do kraja iscrtani, što znači da se nisu mogli izmeriti pošto su zatrpani zemljom ili šutom. Sve fotografije takođe pokazuju da je Jevrejski amam bio bezmalo utonuo u teren i mestimično zatrpan zemljom. Dimenzije glavnoga dela amama na Štaudingerovom crtežu odgovaraju približno dimenzijama ove građevine ucrtane u plan E. Josimovića iz 1867.¹³ i katastarski plan iz 1921. godine.¹⁸

Sl. 3 — Shematska predstava osnove Jevrejskog amama u Beogradu sa numerisanim prostorijama, označenim ulazom i obeleženim ulicama.

¹⁷ Život i rad arhitekta Štaudingera za sada nije proučen i obrađen. Zna se da je nekoliko godina posle prvog svetskog rata došao u Beograd i da se zaposlio u Beogradskoj opštini, gde je veoma mnogo uradio na očuvanju dokumentacije stare arhitekture Beograda, tehnički snimajući i praveći skice starih beogradskih građevina. Većina crteža je datirana i to između 1927. i 1932. godine.

¹⁸ Plan grada Beograda, 1:4.000; izradilo Katastarsko odeljenje Opštine beogradske za svoje potrebe, 1921. godine.

Arhitekta Štaudinger nam je na svome tehničkom crtežu amama ostavio njegovu osnovu u tri preseka. Izgleda nema, jer su fasade bile zaklonjene kasnijim dogradnjama oko glavnog dela amama sa kupolom, što se vidi i na planu i na svima fotografijama.

Na crtežu nije označeno na kojim su stranama amama ulice na koje je izlazio. Ovo se može utvrditi prema jednom nedovršenom produžetku zida na crtežu, koji počinje od ulaza u amam (označen strelicom), pa ide levo, a onda gore. Po svemu sudeći to je ogradni zid prema ulici. Na osnovu položaja ogradnog zida na fotografijama i ovome na crtežu može se zaključiti da je ulaz bio iz Ulice Braće Baruh. Prema tome Ulica Braće Baruh je na donjoj strani iscrtane osnove, a Solunska ulica na levoj (sl. 2 i 3).

Sudeći prema crtežu amam je imao 5 prostorija. Glavna prostorija pokrivena kubetom nalazila se u sredini i u nju se ulazilo direktno spolja (sl. 3, br. 1).¹⁹ Iznad ulaza bio je prozor koji se uočava i na nekim fotografijama. Unutrašnje dimenzije ove prostorije iznosile su 5,7 x 6,3 m, što znači da je poluloptasta kalota koja ju je pokrivala imala elipsastu osnovu. Visina prostorije u sredini iznosila je 5,5 m. Prelaz iz kvadratne u kružnu osnovu kalote izveden je konstruktivno pomoću trompi, što predstavlja istočnjački način rešenja ovoga problema. Na kaloti su se nalazile okrugle rupe kroz koje se dobijalo dnevno zenitalno osvetljenje. Prostorija je bila popločana mermerom i u njoj su se nalazili školjkasti sudovi u koje je bila sprovedena topla i hladna voda. Kupači su odavde mogli posmatrati »okna na svodu amama, što izgledaju kao zvezde, i kroz koje se vidi divno plavetnilo neba«.²⁰

Prostorija levo od glavne (sl. 3, br. 2) bila je sa njom spojena vratima, a imala je dimenzije 6,3 x 1,6 m. Njenu opremu je Štaudinger detaljno iscrtao. Ona je bila popločana kvadratnim pločama i u njoj je bio jedan manji uzidani sud na jednome kraju. Na drugome kraju bilo je stepenište sa interesantnom osnovom. U ovoj prostoriji se parilo, postepeno se penjući uz stepenice. Iza stepeništa u prostoriji bio je otvor iz kojeg je dolazila para. Ovaj otvor bio je spojen sa susednom prostorijom (sl. 3, br. 3), koja nije imala drugih otvora. Ova prostorija je svakako služila kao rezervoar za zagrevanje vode i iz nje se para puštala u prostoriju br. 2. Ovo na crtežu nije u potpunosti označeno, ali ni u otvoru za paru odeljenja br. 2, ni u prostoriji br. 3 pod nije iscrtan. Odeljenje za parenje bilo je pokriveno poluobličastim svodom i imalo je jedan prozor na spoljnjem zidu i male otvore u svodu za osvetljenje. Visina prostorije iznosila je 2,5 m.

Rezervoar za vodu (sl. 3, br. 3) ili »hazna«, kako su je nazivali muslimani, bila je pokrivena kupolom iznad kvadratne osnove 3 x 3 m. Prelaz iz kvadratne u kružnu osnovu i ovde je izveden pomoću trompi.

¹⁹ Po našem mišljenju pred ulazom je morao biti neki pretprostor, možda i od slabijeg materijala, ali se on ne vidi ni na Štaudingerovom crtežu ni na fotografijama.

²⁰ H. Davičo, *Sa Jalije*, Beograd, 1898.

Cetvrta prostorija amama imala je izduženu osnovu 9 x 3 m (sl. 3, br. 4). Nalazila se uz rezervoar, bila je povezana vratima sa glavnom prostorijom amama i imala je dva otvora na spoljnjem zidu. Iz crteža se ne vidi da li su otvori prozori ili vrata, ali se može pretpostaviti da je na ovoj prostoriji bio sporedan ulaz. Namena prostorije nije označena. Po našem mišljenju ona predstavlja »mali amam« koji pominje Hajim Davičo²⁰. Ovo odeljenje bilo je pokriveno bačvastim svodom, na kome su bili mali otvori za osvetljavanje.

Prostorija desno od centralnog dela bila je po veličini identična sa prostorijom za parenje. Pokrivena je tako isto poluobličastim svodom. Na osnovu crteža vidi se da u svodu nije imala otvore, da je prema glavnoj prostoriji imala dva otvora, dok ih prema spoljašnjosti nije imala. Jedan od otvora prema glavnoj prostoriji bio je prozor, dok se vrsta drugoga ne može utvrditi. Ni namena ovoga odeljenja za sada nije poznata.

Sl. 4 — Jevrejski amam oko 1925. godine, snimljen sa strane suprotne Solunskoj ulici (MGB, Ur. 6252, fotokopija iz nepoznate knjige)

Danas je sačuvano ukupno osam različitih fotografija Jevrejskog amama, od kojih je 6 originala, a poseduje ih Muzej grada Beograda,²¹ dok su ostala dva snimka fotokopije. Jedna fotokopija je iz knjige I. Šlanga *Jevreji u Beogradu*²², a druga iz za sada nepoznate knjige (sl. 4). Ova druga je za Muzej otkupljena kao fotokopija²³, na čijoj

²¹ Muzej grada Beograda, Ur. 6530, 9125, 9126, 6156, 3120 i 3121.

²² Šlang, 31.

²³ Muzej grada Beograda, Ur. 6252.

poledini stoji ispisano olovkom: »Stari beogradski narodni amam iz Princa Evgenija ul. (Dorćol), podignut oko 1760. g.«²⁴ Najstariji snimci amama su ove dve fotokopije iz knjiga i potiču iz vremena oko 1925. godine²⁵. Sledeće snimanje obavljeno je oko 1930, i u ovoj grupi imamo 3 snimka (jedan od njih je sl. 1).²⁶ Jedna fotografija je snimljena oko 1935, jer drveta iznad amama nema, a prostor oko zgrade nešto je čistiji (sl. 5). Dva poslednja snimka napravljena su pred rušenje amama 1939. godine²⁷ (jedan od njih je sl. 6).

Na osnovu svih ovih fotografija može se doneti zaključak da je amam posle prvog svetskog rata, bar što se tiče spoljnog izgleda, bio u zapuštenom stanju. Tek nekoliko godina pre rušenja na njemu su

Sl. 5 — Jevrejski amam oko 1935. godine posmatran iz Solunske ulice (MGB, Ur. 3120)

²⁴ Godina podizanja označena u ovom zapisu slagala bi se sa našom pretpostavkom da je amam podignut u drugoj polovini XVIII veka, posle austro-turških ratova.

²⁵ Godinu snimanja utvrdili smo na dva načina. Pre svega Šlangova knjiga je iz 1926, a drugo, prema drvetu koje je izniklo iznad amama i koje je na fotografijama iz 1930, nešto jačeg stabla.

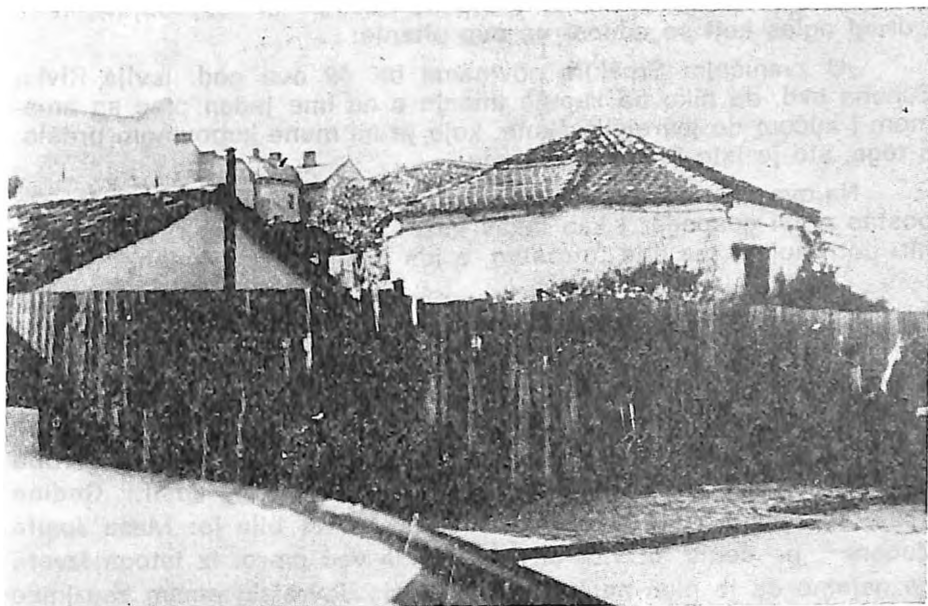
²⁶ Ove tri fotografije snimio je Jeremija Stanojević, za koga je datiranje utvrđeno na osnovu drugih njegovih fotografija koje se čuvaju u Muzeju grada Beograda.

²⁷ Iz zbirke fotografija zgrada koje su srušene između 1935. i 1941. godine. Tada je postojao propis da se za dobijanje građevinske dozvole mora predati i fotografija kuće koja se ruši.

izvršene adaptacije, što se uočava na fotografijama snimljenim pred rušenje. Zgrada je okrečena, a krovni pokrivač je izmenjen: umesto lima ili ter-papira (sl. 5) stavljeni su crep i ćeramida u kombinaciji (sl. 6). Na fotografijama se takođe vidi da je oko amama bilo i nekoliko sporednih zgrada i da je ograda prema ulici bila polurazrušena. Amam je bio zapušten i u XIX veku, što je zapisao F. Kanic.²⁸

Da je ovaj amam igrao važnu ulogu u životu beogradskih Jevreja potvrđuju i Hajim Davičo²⁹ i Aron Alkalaj,²⁹ koji opisuje ritualno kupanje mladenaca pred svadbu. Prema nekim svedočanstvima u Jevrejski amam su dolazili i Srbi radi kupanja.³⁰ U amamu je bilo određeno vreme za kupanje muškaraca i žena: pre podne za prve, a popodne za druge²⁰, mada Kanic²⁸ tvrdi da su samo žene imale pristupa preko dana.

Do uvođenja vodovoda, u amamu je za kupanje upotrebljavana verovatno kišnica ili je tekuća voda na neki način dovedena iz Dunava ili iz nekog bunara. Po uvođenju vodovoda amam je bio povezan sa vodovodnom mrežom. U jednom izveštaju iz 1903. godine zapisano je: »Među spojenim zgradama sa vodovodom troše vodu samo po vo-

Sl. 6 — Jevrejski amam 1939. godine, snimljen pred rušenje (MGB, Ur. 3120)

²⁸ F. Kanic, *Kraljevina Srbija i srpski narod, Beograd u XIX veku*, Beograd, Biblioteka grada Beograda, 1967, 233.

²⁹ A. Alkalaj, »Život i običaji u nekadašnjoj Jevrejskoj mahali«, *Jevrejski almanah*, 1961—1962, 87.

³⁰ D. Ranković, *Iz beogradske prošlosti*, BON, 1938, 847.

domeru i utrošak vode plaćaju po kubnom metru 35 para dinarskih: ... Amam Josifa Zunane, Solunska br. 11.«³¹

Iz gornjega podatka vidimo da je vlasnik Jevrejskog amama početkom XX veka bio Josif Zunana. Potvrdu o vlasništvu nalazimo i na više drugih mesta, ali izgovor prezimena ima nekoliko varijanti. Pomenuti izgovor je najčešći i nalazimo ga ispisanog u većini zvanično odštampanih podataka.³²

Zanimljiv je sačuvani detalj o prelazu amama u vlasništvo Josifa Zunane 1876. godine. U »Srpskim novinama« br. 43 objavljen je oglas koji je ponovljen još dva puta:

»Neka je svakome na znanje, da je otvoreno imanje-plac sa amamom i kućom do jevrejske škole — koje je Rakila Zunama prenela na svoga sina Josifa, u celji da me ošteti; zato neka niko ne kupuje isto imanje od Josifa, niti zajam na nj daje, koji ne želi iskusiti štetne i nepovoljne posledice.

24 februara 1876 god. u Beogradu Gavka Zunama«

Posle izvesnog vremena (»Srpske novine« br. 60) objavljen je i drugi oglas koji se odnosi na ovo pitanje:

»U zvaničnim Srpskim novinama br. 49 ove god. javlja Rivka Zunona ovd. da niko ne kupuje imanje a na ime jedan plac sa amamom i kućom do jevrejske škole, koje je na mene kupovinom prešlo, s toga, što je isto imanje osporeno.

Na ovo imam da odgovorim ovo: Ja sam kupovinom ovog imanja postao pravi gospodar i kao takav imam potpuno pravo raspolaganja, niti potrebujem ma čije tutorstvo, a još manje Rivke Zunone.

Jozef S. Zunona«

Po svemu sudeći ovde je došlo do spora oko nasleđa, koji je pogodio izvesne članove porodice Zunana. Ipak je vlasnik od te godine ostao Josif, o čemu nalazimo potvrde i kasnije. Na osnovu ovih oglasa dobili smo podatak da je do 1876. sopstvenik amama bila Rakila Zunana, a od 1876. godine (do 1903) njen sin Josif.³¹ Godine 1922. sopstvenik zgrada u Solunskoj ul. br. 11 bila je: Masa Josifa Zunane³³, po čemu se vidi da je on tada već umro. Iz istoga izvora saznajemo da je plac na kome se nalazio Jevrejski amam zauzimao jedan broj u Solunskoj ulici (br. 11, kasnije br. 13), i dva broja u Braće Baruha (u ono vreme Princa Evgenija br. 19 i 21).

³¹ *Godišnjak Opštine grada Beograda*, 1903, 65.

³² Drugi izgovori ovoga imena glase: Zonanta (Kanic, 233), Zunama (»Srpske novine«, 43, 1876, 4), Zunona (*Ibid*, 60, 1876, 4).

³³ Adresar »Ceo Beograd«, Beograd, »Ruska misao«, 1922.

Do kraja svoga postojanja Jevrejski amam je ostao u sopstvenosti potomaka Josifa Zunane, koji su 1939. celo imanje sa amamom prodali.¹ Na dan 2. juna 1939. sopstvenici imanja u Solunskoj br. 13 »sa kućištem, četiri zgrade i dvorištem 3 ara 68,1 m²«, postali su Katarina Jovanić i Vladimir Oljmanski. Oni su amam ubrzo srušili i na tome mestu podigli za kratko vreme (22. VII — 23. IX 1939) stambenu zgradu sa prizemljem i dva sprata, koja se očuvala do danas.